

Եւ ահա շատ չանցած կը բացուէր բա-
րոյական այդ բարձր կրթարարան, կը հաստա-
տուէր Բերայի Արեւելեան Հայ Թատրոնը, որ՝
պէտք է ըսել, թէ արդիւնք էր՝ 1855ին, մա-
նաւանդ 1857ին Օրթոգրաֆի մէջ՝ տեղի ու-
նեցած յաւերժական յիշատակութիւններու
արժանի այն Հայերէն ներկայացումներուն, զո-
րոնք կազմակերպած էր Օրթոգրաֆի Հայ-իւն
Խորհրդի ընկերութիւնը՝ եւ որոնց առաջին հե-
ղինացի ու կազմակերպիչն եղած էր մեծանուն՝
բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշեքթաշեան:

Ստ. Ասլանեան, որ ջերմ եռանդով ար-
գէն կը մասնակցէր՝ 1860ին Երասխաստաւ Համա-
լայն Բարեկրթական ընկերութեան, եւ ուրիշ ընկե-
րութիւններու, մեծ ջանք եւ հոգածութիւն կ'ու-
նենայ Բերայի ազգային թատրոնի կազմութեան
եւ բարեկարգութեան, եւ առ այդ կը յաջողի
ինչպէս ինքը կը պատմէր, հաստատել նպաս-
տամատոյց մարմիններ, որոնք կրցած են այն, այդ
Նորաշէն Հայ բեմն գովելի վիճակի մը հասցու-
նել եւ Հայ ժողովուրդին մէջ թատերասիրու-
թեան եռանդը բորբոքել:

Ստ. Ասլանեանի անունը սերտիւ կապուած
է ուրեմն Բերայի Հայ Թատրոնին, որ իւր առա-
ջին ներկայացումը տուած է 1861 Պեկտեմբեր
14ի գիշերը՝ եւ ուր ազգայիններու հոծ բազ-
մութիւն մը խանգաղաւ ծափահարութիւն-
ներով պատուած են Արուսեանի, Էքէիանի,
Մաղաբեանի եւ ուրիշներու ճարտար դերակա-
տարութիւնը:

Այդ առաջին ներկայացումի մասին գա-
ղափար մը ունենալու համար, կ'արժէ կարգաւ
այսօր այն գեղեցիկ յօդուածը, զոր այն առթիւ
շարադրած է ժամանակին Ռուսահայ Նշանաւոր
գիտունը, անմահ գրիչ եւ պերճախօս հրա-
պարակագիր, հանրածանօթ Միքայէլ Նալբան-
դեան:

Միքայէլ Նալբանդեան տարիէ մը ի վեր
կը գտնուէր՝ Վ. Պոլսի, եւ հանդիսատես Դեկ-
տեմբեր 14ի ներկայացումին, նոյն իսկ Ստ. Աս-
լանեանի աղաշննադի վրայ գրի կ'անուն իւր ու-
նեցած տպաւորութիւնը, զոր կը հրատարակէ

“Մեղու”-ի միջոցաւ, “Աշխիւն”-ի խորհրդով
Դեկ. վերնագրով:

Թրքահայ Թատրոնի պատմութեան խիստ
կարեւոր մէկ էջը կը յօրինէ Նալբանդեանի այդ
գրածը, զոր կը հրատարակենք ամբողջութեամբ:

(Միւսօրէի հաւ. ձեւով):

ՀՐԴՆ

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՌԻՍՏՈՐԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱՅՄԱՆԻ

(ԸՆԴՈՒՆԱԼՈՒԹՅԱՆ)

Ռուսաստանի եռամսանայ պատմագրու-
թեան Ասօլն հարուստին նախագուռը կը
կազմէ առ ինքզինքն Անանիա Նարեկացի ուղղուն
ընծայական թուղթն (Ա. 1—15), որ մի եւ նոյն
ժամանակ յառաջարկէ մ'է գործոյն. այսու կը
ներկայացնէ պատմագիրն իւր քրտանց պտուղը՝
սրտակից բարեկամին, եւ մեզ զորք յօրինման
պարագաներն. տեսանք վերագոյն արդէն, թէ
ինչպէս յորդորուեցաւ Բ. եւ Գ. հաստաւածներն
պատմագրելու, նկատենք այժմ Ա. հաստաւածին
շարժառիթն իւր իսկ խօսքերով. “Լսած էի, կը
գրէ պատմագիրն առ Անանիա, թէ կը բաղձայիք,
որ ձեռնարկուէր պատմութիւն մը՝ սակաւ հա-
տաւածով յովիւնէ Ռաֆայելի Հայոց Սինի-
Կիւ, յօրինեցի բոս Կապիստանացի պատմութիւն
Հայոց վրայ. հաստաւածը առ ի միսթարութիւն
ընթերցողաց եւ ի լուսաւորութիւն բողոք եւ ի
պայմանութիւն սրբոյ Եկեղեցւոյ, եւ նոյնն առ-
ուարեցի առ Տէրք թղթով մը. եւ դուք՝ յիշա-
տակալ զուրախարար գիր(ս իմ) պատմութեան
Հայոց, այն թղթին մէջ զոր ինձի խորհրդիք,
‘այս առ պատմութիւն (ըստ ժամանակ վրայ եւ
զմիտութեան Ծաղաց) հայցէք, ինձմէ, որոնց
վրայ խոսած էի՝ վրդը ի շատէ գրով իմով (այս
եւ ի Պատմութեան իմով), որ բերաւ առ քեզ
սակաւ ինչ յայտարարութեամբ ի ձեռն Փիլիպ-
պոսի քահանայի, որպէս ի սկզբան ճառիս ասացաք”,
եւ բնաւ չէի յուսար, թէ այս գիւցը պատմու-
թիւնն ալ ինձ պիտի յանձնէք” (Էջ 12—3):

Թէ այս խօսքերն անարկութիւն են հեղինա-
կին Ա. հաստաւածի մասին այն ակնբերեւ եւ ինձ
եւ յուսամ թէ նաեւ ընթերցողացս. եթէ հարկ
համարեցանք շնշուել այս կէտն մասնաւորապէս,
պատճառն կրկին էր, նախ վասն զի բնագիրն հոս

1 “Մեղու”-ի Զ. տարի, Թիւ 261—268, 1857 յու-
նվար—Մարտ:

2 “Մեղու”-ի Զ. տարի, Թիւ 308, 26 Դեկտ. 1857:

3 “Մեղու”:

4 “Մեղու”-ի Զ. տարի, Թիւ 483, 22 Դեկտ. 1860:

5 “Մեղու”-ի Կ. Պոլսոյ, Թիւ 147, 20 Դեկտ. 1861:

6 “Մեղու”-ի Կ. Պոլսոյ, Թիւ 117, 30 Նոյեմբեր 1860:

Եւ “Մեղու”-ի Զ. տարի, Թիւ 461, 8 Դեկտ. 1860:

1 “Մեղու”-ի Թիւ 147, 20 Դեկտ. 1861:

2 Այս վերջին կէտն առիթն պայման կը ընելու յէջ
2—3. “Զի զայսօրիկ հրամայեալս ի քեզ՝ քեզ պարտ էր
կատարել առ ինձ ինչիք, որպէս յառաջագոյն գրեցի առ
քեզ սակաւ ինչ զպատճառս յայտ արարեալ պատմու-
թեանս. զի յայսմ ամենայնի բնաւ իսկ ոչ ունէի (սին)
թէ ինչիք, սլէ սակաւ ոչ յայտարարութեամբ յիշատա-
կել ի ձեռն զրոյ իմի՝ որ բերաւ առ քեզ”:

Համաձայնելով Յունաց՝ պաշտօնապէս ընդունեցաւ քրիստոսի երկու բնութեանց վարդապետութիւնն — Հեռանալով՝ Հայերէն, Մծիխթայի եւ Դունոյ կաթողիկոսաց մէջ այսու ծագեցաւ գաղութիւն, որ աւելի աստուածացաւ Գուրաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի եւ այլոց միջամտութեամբ։ Եւստ անագոստ եւ երկար թղթակցութեանց — որոնց մասին տեսն լինել (ՀԱ. 1907, էջ 373—4) — Արարհամ Երջարեալանով մը խղից Հայոց եւ Վրաց աւանդական խաղաղ յարաբերութեանց զոգն (608/9), սպառնալով նորոյից հրացան շանթեր անոնց, որոնք որ եւ իցէ հաղորդակցութիւն կ'ունենան Վրաց հետ։

Այս՝ Հայոցմէ միշտ գաղութեամբ յիշուած իրողութեանս կրկին թարմացումն մանրակրկիտ հետազոտութեամբ ծ. գարուն, գիրքին է բնութեւն երէն նկատենք ժամանակի որին, ժամանակ մը, երբ յուզուած էին վերադառնալ իրենց զոյր յեռանդան՝ քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական վիճմանք, երբ Աղուանք եւ Սիւնիք «պատմամբ» ընդգէմ՝ Անանիոս կաթողիկոսի (941—966, ըստ Ուս. Կ. 976) միտած էին Վրաց, եւ վերջապէս երբ աստուածացած էին նաեւ երկու աղբթոյ՝ Վրաց եւ Հայոց մէջ թշնամական յարաբերութիւնք, նշանակալից եւ հետաքրքրական հարց մ'էր Հայոց համար հնադարէն բաժանման մանրամասնութիւնք, մանաւանդ Անանիոս Դարեկացւոյ, որ ինքնին թունդ հակաքաղկեդոնական մ'էր, եւ նոյն միջոցներն զբաղած էր «Հաւատարմաց» մանկանով, զոր Ուսումնէն կ'որակէ «ընդգէմ երկաբնակաց» (Ա. 11)։

Ուսումնէն այս հատուածին մէջ չէ խնայած որ եւ իցէ ջանք իւր նիւթոյն յաղդ ուսմանաբերութեան համար. մասնագործանաց յաճախիկ այցելութիւն, հին պատմագրութեանց ստեղծ ընթերցում, ի հարկաւորութեան ճանապարհորդութիւն, հինգորայ բանիմաց ծերերու հետ հաղակցութիւն երաջ նկատմամբ եւն եւն, ամենն ալ կը տեսնուի զործոյս մէջ. եւ այս ամենն մէկ կամ երկամայ ժամանակի արդիւնք չէ, այլ զբաղած է հեղինակն նիւթովն երկար տարիներ (էջ 14), եւ այսու ստացած է լաւ հիմունքին ճառած նիւթոյն, որչափ հնարաւոր էր այս յուսակ ծ. գարուն։ Այսպիսի խնամք մը զգեցանալ է զործոյն անհնազանդել յարդ մը, որ արժանաւոր պատիւ կը բերէ մի եւ նոյն ժամանակ հեղինակին աւուան։

Բայ ի կենդանի աւանդութեանն, իւր ձեռքն ունեցած է պատմագիրն նաեւ գրաւոր աղբիւրներ, որոնց մէջ գլխաւորապէսն եղած է.

1. Թալիսի քիւրճի՝ զոր շատ ստեղծ կը յիշէ ինքն ալ. այնպէս մին եղած է աղբիւր կիրառութիւնն, որ կրնանք բնէ թէ բովանդակ Բ. հատուածն համառօտ Մեկնութիւն մ'է Թալիսի քիւրճի

110—195 էջերուն։ Այս պատմաւոր ալ պիտի քանի որ ունիւր մը ձեռքն այս հաւաքածուն ամբողջութեամբ, Ուսումնի երկասիրութիւնն սակաւիւն էր կը տուէն այն յարգն, զոր ստացած էր օրինակի համար մինչեւ վերջին տարիներս յաշտ աղբթոյնց եւ օտարաց, երբ չէր ելած ի լոյս Թալիսի քիւրճի։ Մասնաւորապէս անպէտ են այսու հետեւ թղթոց յառաջերութիւնք, որոնք, ինչպէս հեղինակն ալ կը փութայ խոստովանիլ (էջ 103 եւն) եւ կարելի է ամենել հարեւանցի համաձայնութեամբ մը, ամբողջութեամբ չեն եւ ոչ առանց փոփոխութեան. շատ զգալի են այս տեսակէտի յատկապէս յաւելումք, զեղջմունք, բառերու փոփոխութիւնք եւն, թող ձեռագրական աղմուտները։ Այսու հետեւ խոհմանութիւն է ի հարկէ ինքնին տնայարիւրն առնուլ ջուրն, որ այնպէս մտաշէլի է եւ յատկ կը բղիւն, քան աղմուտան գրէ։

Ունի աւելւն նաեւ 2. Մ. Ս. կողմնորոշող — «Աղուանից պատմութիւնն» (էջ 122 եւն) եւ 3. Սիւնիք՝ «Հերակի պատմութիւնն» (էջ 56), երկրորդական աղբիւրներէն յիշուելու արժանի են ի Տիգրիս Արիակոս քահանայէ մը վրացերէնէ թարգմանուած (էջ 14) երկու թղթերու (Մովսէս կաթողիկոսի աւ Արիսին եւ Արիսին աւ Մովսէս) պատմները, զորոնք ամբողջութեամբ ալ աւանդ է իւր պատմութեան մէջ (էջ 8—13)։ այժմ տունց ոչ հայերէնն եւ ոչ վրացերէնն յայտնուած է այլուստ։ Արիսին որ շատ տեղեր, երբ նոր եւ մանր տեղեղութիւններ կ'աւանդէ, կը լուծ աղբիւրն. եւ այսու առիթ կու տայ մեզ նկատելու զանոնք լոյ անձնական ենթագրութիւն կամ հնոց աւանդութիւն, եւ պատմական գիտաց համար աւանդութիւն վկայութիւն։ Ինչպէս յիշատակեցինք՝ պատմագիրն աւանդութեան շնորհած է մասնաւոր ուշադրութիւն, եւ յատկացուցած է բաւական ընդարձակ էջեր. այսպիսիք թեւեւ աննշանակ յինչքան, ինչպէս կը նկատու է հեղինակին, բայց կը պատկերեն բաւականաչափ իրողութեան թաղուցած հետքերն պապալայ սերնդական սրտին վրայ — չորս գար վերջն ալ կարելի չէ շնկաւել հոս ալ միակողմանիութիւն. ամենեւին խօք չ'ըլար Վրաց աւանդութեան մասին այս նկատմամբ։

Ամբողջապէս Վրաց բաժանման նուիրուած մատենն մը գտնուարն է յուսակ ի հարկէ մանրամասնութիւններ ուրիշ իրաց վրայ. բայց Ուսումնէն յիշմացս պատմութեան խառնած է նաեւ ուրիշ հնադարեան վրացիներ, որ. համար Վրաց ծագման, Գուրաւ քաղաքի (էջ 34—35), կաթողիկոսարանի կահուց (66—68), Ս. Եւստանիկան (127—129) եւ Է. գարու. նշանակաւ անանց մասին։ Այս եւ նման առաւելութեամբ

1. Ստեղծ կը կրնէ Ուսումնէն այսպիսի աղբիւր. «Քանի մը ի վերայ հասեալ ստեղծի ի նորից լուսնաց ալ Ժողի իմ յիշուց եւ կամ յիշից, այլ ի բազմի բազմաւ անգամ ... փանդի պատուէր ընկալայ յառաջագոյն ի քնն ամենայնի հոգ տանել եւ զհաւատարմ կարգել մեզ ի պատմութեան աստ, որ ի լոյս եւ ի թրոյ ... փանդի զայս պատուէր ասն յառաջ—նիւնի ծիւց ...» (էջ. 114—)։ Հմմտ. եւ էջ 24 եւն)։

1. Հմմտ. Բ. 23, 24, 45 54, 114, 122, 127. էջ 129 կը գրէ. «Արդ որ փան Բաժանման Վրաց եղեւ ի ձեռն Արիսինի վիճմանք պէտպէս եւ թուով ազգի ազգի կարգեցար ի պատմութեան աստ ըստ Թրոսի հասարակութիւն քննեալ եւ աստ գեղեց հաւատարմ»

Ռեխտանիսի պատմագրոց այս հատումն արժանի է միշտ ուշադրութեան տոհմային միւս պատմագրութեանց շարքին մէջ:

Նկատենք նաեւ գրութեան ոճն. այս տեսակետով չի կրնար Ռեխտանիս արժանանալ զրուստեաց, որ իւր շարդիւմի գրչոյն այնպէս գտնածած է յաճախակի կրկնութեանց, խտրողմանց (digression) եւ աւելաբանութեանց մէջ, որոնց վրայ բարդուելով թղթոց յառաջերութիւնը եւ մեկնութիւնը՝ բովանդակի գրութիւնն ձանձրացուցիչ դոյն մը ստացած է. զոր չի կրնար բնութեցոյն առանց զգալու անցնիլ, եւ զոր ինքն անգամ զգացած է՝ թէ եւ լեզուն սահուն ընթացիկ հայերէն մ'է՛կ հեռու խրթնաբանութենէ եւ թուլքներէ, ինչպէս որ. համար իր սիրնի գրել Յովհ. Պատմարան, Թովմաս Արծրունի եւ Գր. Նարեկացի, բայց չի կրնար համեմատուիլ ընաւ Եղեկեան եւ Նոյն իսկ Եղեկի գարու հայերէններու հետ. լափազանց առատութեամբ իր նշմարուն ընդհանրապէս քերականական անկանոնութիւնը, եթէ վերադարձ մեծ մասն ալ պէտք չէ վերագրել զայազարաց, Ջուր է փնտռել Ռեխտանիս թով պատմելու յորինուածական կարգ: Թէպէտ կը պատմէ լաւ հմուտութեամբ: Յաճախ զո՛հ երթաւ լով կրէջ օտարականութեան՝ կը կործանի իրեն շատ սովորական թերութեան՝ խտրողմանց (digression) մէջ, կը կործնէ խաղաղ եւ հանդարտ պատմելու թելն, եւ աւելի արթնի զգացումներն արտաքին գեղարւ քան իրողութիւնն պատմելի կ'ուզէ: Այս ապաւորութիւնն կ'անենայ ընթերցողը զիտուորաբար երբ կը դարձնէ պատմագիրն խօսքը կ'ուրիշն մտայն, այն տեղ մէն մի տող խնդրուած է խիտ առ խիտ պէս պէս վերադիրներով՝ որոնք վրաց կաթողիկոսին աննե եղանակաւորելու նպատակն օւնին: չկայ թշնամանիկ բառ կամ անուն, որ չարծածուի պատմաբանու համար կ'ուրիշն նկարագրեն, որ միշտ յոռետեսութեամբ կը նկատուի, Ռեխտանիսի աչաց կ'ուրիշն ամենայն ինչ է, որ վատ է, որ սորին է: Տեղ եւ կ'անուանէ նա զ'ուրիշն՝ Սիմոն մոգ, կ'ուրիշն, Ստուգ, Արամ, Թուգա, Աստակ, Նեոտոր, Կախարդ... եւ այլոք կ'որակէ. «խարբայ, անմիտ, անիմաստ, աներկիւղ Աստուծոյ, անզգամ, հէգ եւ թշուառական, ամբարիշտ, դաւաճան, մատնիշ, գաղէ շարեաց...» (հմմտ. էջ 110—12). անհամարժեքիլ պիտի ըլլար ականջ. Լաց եթէ ուզուէր երկարել այս տողանն, որ շատ հեռուներն պիտի ձգէր. եւ սակայն պատմագիրն կողմանէ. որ առանց աւարտուիս իւր շարժառիթն ունէր ծր գարու հայ-վրացուն ոչ լաւ յարաբերութեանց մէջ: Սակայն հարկ է գիտել միանգամայն, որ Ռեխտանիսի այս բուռն ասեղնութիւնն ընդգէմ վրաց եւ ժողովոյն քաղկեդոնի, թէպէտ կը հաս-

նի մոլեռանդութեան բարձրագոյն աստիճանն, լայց մի եւ նոյն ժամանակ ամենայն ինչ վերին աստիճանի պարզմտութեամբ կը կատարուի, կուրացած նախապաշարեալ՝ կանխակալ կարծեօք այն ամէնն որ հակառակ է ազգային շահերուն՝ նկատած է Դոռեռեստութեամբ՝ բայց հոգեւոր մտքը. այս նախապաշարումն պատճառած է իրեն շատ կետեղու մէջ սխալ գառել, յաւելոյն խօսիլ եւ գործել ընդգէմ՝ ստուգականութեան: Այսպէս՝ նկատած է նա կ'ուրիշն քաղաքագիտութիւն, բարձր կրթութիւնն, խելքի մեծութիւնն, խոհեմ վարմունքն, գրելու եւ համոզելու ընտառ ձիրքերն, սրբութիւնն եւն, բայց ըստ իւր տեսութեան՝ կ'ուրիշն այս ամէն բարձրամտութիւններն իշարք դորձած են, կ'ընծած, հակառակ խղճին եւ ծնապարծիկ փառասիրութեան անձնատուր: — Այս նկատումով իբրեւ պատմագրութիւն՝ զգուշութեամբ պէտք է հետեւիլ իւր վճռոյ՝ միշտ հարցնելով նախ խորհուրդ թղթոց գրքին:

Այս ոգին հեղինակին սրբին մէջ ծր գարու ոչ լաւ յարաբերութիւնը ծնած են ըսինք. յիշուի ալ անոր մտաց մէջ կենդանի էր գեռ երկի ի Բառեան շարաշար կոտանոց ի սոյր ուստերի սպանուած Յովհաննէս վարդապետն «Խաչակիրն Բերստոսի» «ի մոլեղ աղէն վրաց» (Ասող. 185): Եւ արդէն այսպիսի յարաբերութիւններն նկատեցինք Ռեխտանիսի խնդրով զբաղելու պատճառներէն մին: Ճիշդ նոյն գարուն այս խնդրով կը պարագրէ նաեւ Աղսն վրաց կաթողիկոսն իւր գրութեան մէջ — «Արաբոսէի եւ Հայաստանի ինչիցայն բռնաձեռն մահ» (հմմտ. ԱՐԲՑ, 1907, էջ 856): Գրութեանս զփախտաբար անձամբ անձանօթ ըլլալով, չե՛մ կրնար բռն ճշդիւ թէ հեղբուն է Ռեխտանիսի հաստածին:

Պատմագրին անունն անմահացնող մի միակ զրուածքն պէտք է համարել այս հատուածը. առաջինն խնդրոյ նիւթ չի կրնար ըլլալ. վերջինն ալ, ինչպէս քէշ յետոյ պիտի տեսնենք անշայտ է ցոյցած՝ «Կը կարծեմ, կը գրէ Բորոն (Intr. p. XI), թէ Ռեխտանիսի այս դորձն մի միակ մատենան է բովանդակ արեւելեան մատենադրութեան մէջ, ուր արեւելցի մի կ'ուսումնասիրէ մանրամասնօրէն պատմական խնդիր մը վաւերագրութեան համեմատ: Եւ իբր այսպիսի ան կապուած կը գտնենք Ռեխտանիսի անունն կից: Կիւսկոս Գանձակեցի հին պատմաց շարքին մէջ կը գրէ «Ռեխտանէս Եպիսկոպոս Ուրհայն, որ զրեաց զբաժանումն վրաց եւ Հայոց ի ձեռն կ'ուրիշն» (էջ 4). եւ նոյնն կը յիշատակէ պատմութեան ընթացքին մէջ. էջ 26 խօսելով կ'ուրիշն մտայն կ'ըսէ. «Չայս ամենայն ստուգականութեամբ ուսուցանէ քեզ Ռեխտանէս Եպիսկոպոս: Կ'օգտուի եւ վարդան» (էջ 58), թէ եւ առանց մատենանշելու աղբիւրն իսկ Ստեփանոս Օրպելեան մերթ յառաջերութիւններ կ'ընէ «Ռեխտանիսի գրոց» (էջ 72) եւ մերթ ի վերջոյ — «Ընթերցիք զՌեխտանիսի» (էջ 77), ընդհանրապէս տարածուած մատենան մ'էր հին ժամանակներու այս

1 Թ. 90: «Արք զպատմի Գալիֆոնայ եւ Երկն» գրեալ էսք յայլում տեղւոյն է, ի իւր, որ յերթանշար Լիւնց անդի, եւ է իւր որ միշտ իսկ իրենիցմէս, որ կարծեմ ոչ զերթանդի ի բարասեղլոյ չէնէլ»:

Հատուածը. մտադրութեան արժանի է առ այս Եզր. Դամասկացոյ առնուած ներքեւ կեղծ հայ-հառով մը տողըս՝ զորոնք կ'ուզէն Հպաց. «Ձեռն Եպիփան կուզն, զինչ Անանէ Շերակացոյն գրեալն, զինչ Ուրիսէն», զինչ Տոնապատճառն ձեր, ոչ այս ամենայն նոր եւ հակառակ առաքել զորուակի եւ նոցա կեղեցեացն եւ աւանդից նոցա եւ սրբոյն Գրեգորի եւ իւրոց Հետեւողացն. (էջ 357). եւ այլուր. «Այլք (ոմանք ի Հայոց) արտաքոյ ի ժամանակն ընթեռնուն գիրս կամ զԱւերտոսն ... կամ Անանիի մի բնութեան արուեստ, կամ զՈւրիսէնի հոյհոյս-իկն Վրաց, կամ զՄարթէոսին պատմող, կամ զՏոնապատճառն» (էջ 475): Երկու տեղն ալ Ի Հատուածն կ'անկարգէ կեղծառնուն Հեղինակին, որուն ժամանակն անյայտ է: Զարմանալի է որ ոչ Առողիկ եւ ոչ Սամ. Անեցի ծանօթ կ'երեւան Ուխտանիսի գրոց:

Թէեւ իրեն բնաբան ընտրած է Ուխտանէս Մ. Խորենացոյ առածն. «Ոչ է վկայութիւն շնորհրտ առանց ժամանակագրութեան» (Ուխտ. Ա. 111), եւ այս Հիմար ալ քննութեան առած է Տրգատայ գահակալութեան տարւոյն նկատմամբ Հայ երկու ժամանակագրութեան անձնօթ պատմաց անհամաձայնութիւնն (Ա. 111 — 112), բայց շատ գոյզն չափով պէտք է պահանջել այս «պոյմանն առանց որոյ ոչ», Ժ գարու պատմագրէ մը. ըստ այսմ ալ զարմանալու չէ, եթէ նոեւ իւր գործածած թուականներն մեծաւ մասամբ անձիշդ երեւան, մասնաւոր Ա. մասին մէջ, ինչպէս կը երեւցնեն Բրուսէի քննութիւնը (Intr. pp. XIIss.). Բ. մասն աւելի ծիշդ է, թէպէտ հոս ալ Համեմատութեամբ նուագագոյն է կիրառութիւնն. յամենայնի ճշգրտութիւն յուսալի չէ երբեք մեր պատմիչներէ. հոս Ուխտանիսի գայլթումն մասամբ կարելի է մեկնել կրկին աղբեր Հետեւեւել. այսպէս երբ կը գնէ Մովսիսի մահն († 604) եւ Աբրահամու ընտրութիւնն (607) առ Մովսիս եւ Խորոփու, վերջնոյ կ'ընծայէ 23 տարի կաթողիկոսութեան, եւն: Մեզ անիմանալի մնաց Ուխտանիսի գործածած աղբիւրն ստուգելու համար Բ. Հատուածի պատմական դիպաց ժամանակագրութիւնն, որ այնպէս ծիշդ է այնպէս համապատասխան կու գայ այլուստ յայտնի ժամանակագրութեան հետ. օր. համար երբ Մովսիսի գահակալութեան տարիներու վրայէն կու տայ Աբրահամի Հայաստան գալու, կաթողիկոս ձեռնադրուելու, Տուրքաւայ Մովսէս եպիսկոպոսի Դուին գիմուլ եւն ծիշդ ժամանակն: Իրականութիւններ, որոնք առանց յստակ աղբեր չէին կրնար յաջողիլ Ժ գարու պատմագրի մը. թերեւս աւանդութիւնն եղած ըլլայ Հինն. բայց 4 դարու անըպէսն կրնար այնպէս անաղարտ պահպանել, որ մեզի անհաստատալի կը թուի:

1 Տես Բարբէն Վ. Կիւսէնեանի Հատարական գրութեան. «Եզրահանու. Դամասկացոյ պատմաբանի առ Հայոց», Լոյս չարթաթերթ. 1908, էջ 357 եւ 475:

(Ընդհանրութիւն)

2. Ն. ԱԿՈՆԵՍՏ

ԴԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԳՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՑ ՄԵՐԻՈՐ ԳՅՈՒ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ս.

Դատարան-իկն:

I.

Այն դատարանական կազմը, որի ընդունման գծերը գտնում ենք Մխիթար Գօշի «Հայոց Դատաստանագրքի» մէջ, կարելի է ըմբռնել ու հասկանալ, երբ վերլուծենք՝ թէ ի՞նչ սկզբունքներով ու հայեացքներով է առաջնորդում Մխիթար Գօշը դատաստանի էտիկեան վերաբերմամբ: Հակառակ հին իրաւարանական աշխարհայեցողութեան՝ թէ դատարանը վճիռներ կայացնելու եւ պատժելու սկզբունքներով մարմնացնում է իւր մէջ հաւասար հատուցման գաղափարը, Մխիթար Գօշը նայում է դատարանի վրայ, իբրեւ մի հիմնարկութեան, որը լոկ «ուղղորդ», նշանակութիւն ունի. «եւ թէպէտ յամենայն իրս ողորմութիւնն լուգոյն է, բայց ի դատաստանն ուղղորդն է պատշաճ» (Նախագ. գլ. Ժ, եր. 28): Դատարանն իւր խրատեցունցիւ միջոցներով առաջնորդում է մեղաւորին դէպի շիտակութեան ճանապարհը, ոչ թէ խիստ պատժելու ու անողոր զատուհաններ է գործադրել, այլ անհրաժեշտ են բարոյապէս ուղղելու միջոցներ, «զի խրատեցնն զստահական»:

Ի՞նչ տեսակ գործեր են ենթարկւում դատարանին, Մխիթար Գօշը զանազանում է մարդկային գործողութիւններին մէջ վարքի երեք ձեւեր՝ Լուր, Բարի, Ժշգի: «Բայց երեք են, որով վարին մարդիկ — չար եւ բարի եւ միջակ: Արդ՝ որ յայտնի բարի մարդիկ են, եւ չղկն զոք, նոցա չէ պիտոյ դատաստան. եւ ոչ որ յայտնի չարք են, գողք կամ աւազակք. այլ որ միջակ են, որ ունի դատախազութիւն կամ կարծող իրս» (Նախագ. գլ. Ե, եր. 24): Այս խօսքերից հետեւում է, որ դատաստանի ենթակա են միայն «միջակ, գործերը, այսինքն այնպիսի գործեր, որոնց յանցաւոր բնաւորութիւնն ու արարչութիւնը տակաւին որոշուած չէ. դատարանը քննում է այդ տեսակ գործերը եւ, նայած նրանց յանցաւորութեան ստորձանին, այս կամ այն վճիռը կայացնում: Առաջին հայեացքից այդ տարօրինակ եղանակը, որով զանազանում են ըստ Մխիթար Գօշի մարդկային գործողութիւնները, ոչ մի իրաւա-